

KS. WITOLD JEMIELITY

NAUCZANIE NIEDZIELNE W XIX WIEKU W DIECEZJI SEJNEŃSKIEJ

Jednym z podstawowych obowiązków Kościoła jest głoszenie zasad wiary, nauczanie w obrębie świątyni i poza nią. Kazanie, homilia, katechizm są od początku częścią składową liturgii, zwłaszcza niedzielnej. Formy nauczania ulegały zmianom, sama treść w punktach istotnych miała pozostać nienaruszona. Każdy człowiek jest obrazem przeszłości, również w dziedzinie świadomości religijnej. Chcąc zrozumieć obraz współczesnego nam katolicyzmu, trzeba mu się przypatrzeć, jakim był w XIX w. Można też coś przyswoić i zastosować obecnie. Chcielibyśmy przedstawić nauczanie niedzielne na przestrzeni XIX w., posługując się przykładem diecezji wigierskiej i augustowskiej, czyli sejneńskiej.

W 1795 r., podczas III rozbioru Polski, Prusy otrzymały część diecezji łuckiej, wileńskiej i żmudzkiej. Rząd zaborczy zastrzegł, iż granice diecezji w przyłączonych terenach mają się pokrywać z granicami administracji państwowej. Tak powstała diecezja wigierska, erygowana przez papieża Piusa VI bullą *Saepe factum est* z 16 III 1799 r. W skład jej weszło 90 parafii z diecezji wileńskiej, 44 z łuckiej i 15 ze żmudzkiej (razem 292 348 spowiadających się). Już w osiem lat po erygowaniu diecezji, wskutek pokoju tylżyckiego, wcielono do Cesarstwa tzw. obwód białostocki. Spowodowało to wyłączenie z diecezji wigierskiej 53 parafie i ponad 130 tys. wiernych¹. Tak okrojona diecezja wigierska przetrwała do 1818 r. Wówczas 30 VI papież Pius VII bullą *Ex imposita Nobis* erygował diecezję augustowską czyli sejneńską. Do byłej diecezji wigierskiej przyłączył 3 dekanaty z diecezji płockiej. Nowa diecezja posiadała 120 parafii i około 370 tys. wiernych². Każda z czterech składowych części

¹ B. Kumor. *Bulla erekcyjna diecezji wigierskiej*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 14:1967 s. 257.

² W. Jemielity. *Diecezja augustowska czyli sejneńska w latach 1818-1872*. Lublin 1972 s. 10 n.

zachowała swoje właściwości diecezji macierzystej. Mogło się to ujawnić i w nauczaniu niedzielnym.

Diecezja wigierska była tworem tymczasowym. Nie posiadała nawet własnego seminarium, które scala duchowieństwo i nadaje pewien wspólny charakter pracy. Jedynie przestrzeganie ustaw diecezjalnych, synodalnych gwarantowało możliwie jednakowy porządek nabożeństw niedzielnych i sposób nauczania. Przypatrzmy się ustawom synodalnym każdej ze wspomnianych diecezji.

Ostatni synod diecezji wileńskiej odbył się w 1744 r. Jeden z rozdziałów jego ustaw poświęcono nauczaniu zasad wiary. Synod powołał się na konstytucję papieża Benedykta XIV z lutego 1742 r. i polecił stosować się do niej. Ponadto zobowiązał wszystkich pracujących w duszpasterstwie, aby w każdą niedzielę rano po matutinum albo po południu przed nieszporami wykładali katechizm, wyjaśniali podstawowe prawdy wiary, przykazania boskie, kościelne, cnoty, wady. Szczególną troską mieli otoczyć dzieci i niższe warstwy społeczeństwa. Na zakończenie katechezy lub kazania winni odmówić z ludem *Ojcze nasz*, *Zdrowaś*, *Wierzę*, przykazania boskie i kościelne, siedem sakramentów oraz akty wiary, nadziei, miłości i żalu³.

Ostatni synod diecezji łuckiej zebrał się w 1726 r. Stwierdził, iż nie tylko wśród warstw niższych, ale i u bardziej wykształconych istnieje nieznajomość zasad wiary. Pod karą suspensy zarezerwowanej ordynariuszowi zobowiązał wszystkich duszpasterzy do głoszenia nauk w każdą niedzielę i święto nakazane. O oznaczonej godzinie przed sumą kapłan ubrany w komżę i stułę winien wezwać pomocy Ducha Świętego, a następnie razem z ludem odmówić *Ojcze nasz*, *Zdrowaś*, *Wierzę*, przykazania boskie i kościelne, siedem sakramentów i przystąpić do wyjaśniania zasad wiary koniecznych do zbawienia, dogmatów i w ogóle nauki Kościoła, posługując się wydanym ostatnio katechizmem. Po wytłumaczeniu danego zagadnienia powinien przystąpić do odpytania dzieci w wieku od 7 do 14 lat w obecności wszystkich zebranych w świątyni, sprawdzić i nauczyć rachunku sumienia, sposobu wyznawania grzechów, modlitwy przy posiłkach i ofiarowania Bogu cierpień oraz zachęcić słuchaczy do naśladowania cnót i unikania wad. Na koniec polecił synod, by wezwał ojców i matki, aby wysyłali dzieci i służbę do kościoła oraz odmawiali wspólnie z nimi rano i wieczorem pacierz. Gdyby zaś zdarzyło się kapłanowi mówić naukę z ambony, to po jej zakończeniu należy odmówić ze słuchaczami spowiedź powszechną oraz akty wiary, nadziei, miłości i żalu⁴. Synod nie określił

³ Caput I: De fide et doctrina christiana. W: *Synodus Dioeciesana Vilmensis* [...] Wilno 1774.

⁴ Caput II: De doctrina christiana. W: *Constitutiones Synodales Luceoriensis et Brestensis* [...] Warszawa 1726.

czasu trwania katechezy, ale uczynił to cztery lata wcześniej biskup łucki Stefan Bogusław Rupniewski. Uznał on, iż nauka może trwać najdłużej trzy kwadranse. Przestrzegął przed opowiadaniem śmiesznych historii i nie potwierdzonych cudów⁵.

Ostatni synod diecezji żmudzkiej odbył się w 1752 r. W miejsce kazań w niedziele i święta mniej uroczyste zalecił wyklądać katechizm; lud bowiem winien poznać przede wszystkim prawdy konieczne do zbawienia: symbol wiary, przykazania boskie, Modlitwę Pańską, Pozdrowienie Anielskie, sakramenty święte, przykazania kościelne, zachowanie postów, grzechy główne, ważniejsze cnoty, dzieła miłosierdzia oraz inne zagadnienia ujęte w katechizmach Kanizjusza, Bellarmina i w nauce Soboru Trydenckiego⁶. Również w 1766 r. biskup żmudzki Jan Dominik Łopaciński zalecił, aby księża nie miewali w niedziele kazań, ale nauki dostosowane treścią do potrzeb słuchaczy⁷.

Ostatni synod diecezji płockiej miał miejsce w 1733 r. Stwierdził on, iż podczas wizytacji biskupich okazało się, że wielu diecezjan nie zna podstawowych zasad wiary. Przeto — poleca synod — niech kapłan w każdą niedzielę odmawia z ludem *Ojcze nasz*, *Zdrowaś*, *Wierzę*, przykazania boskie i kościelne. Synod mocno podkreślił konieczność nauczania. Gdyby proboszcz lekceważył ten obowiązek, dziekan powinien upomnieć go trzy razy, a potem nałożyć określoną karę pieniężną. Gdyby i trzykrotne kary nie pomogły, winien zawiesić go w funkcjach kapłańskich i powiadomić biskupa. Wierni zaś nie mogą zawrzeć małżeństwa i być chrzestnymi, skoro stwierdzi się u nich nieznamość prawd wiary, *Ojcze nasz*, *Zdrowaś*, *Wierzę*, przykazań boskich i kościelnych. Synod wyraził żądanie, by w niedziele i święta mniej uroczyste zamiast kazań stosować nauczanie katechetyczne. Należy wówczas mówić o sakramentach, dekalogu, *Ojcze nasz*, miłości Boga i bliźniego, zachowaniu świąt, posłuszeństwie przełożonym, modlitwie, jałmużnie⁸. Na nowo w 1774 r. zabrał głos w tej sprawie bp Michał Jerzy Poniatowski. I on stwierdził, iż wielu proboszczów nawet w niedziele i święta zaniedbuje nauczania wiernych. Inni wprowadzają głoszą, ale z małym pożytkiem dla słuchaczy; więcej mówią o sprawach światowych niż o Jezusie i życiu wiecznym. Należy przeto w każdą niedzielę i święto głosić kazania i nauki katechetyczne, mówić o prawdach koniecznych do zbawienia, wadach

⁵ S. B. Rupniewski. *Littera Pastoralis* [...] Leopoli 1722.

⁶ A. Jougan. *Nauki katechizmowe w Polsce*. Lwów 1903 s. 23.

⁷ M. Wołoncewski. *Biskupstwo żmudzkie*. Kraków 1898 s. 106.

⁸ Caput VIII: De erudiendo populo in doctrina christiana. W: *Constitutiones et decreta Synodi Dioecese Plocensis*. Varsaviae 1735. Caput IX: De praedicatione Verbi Divini (tamże).

i cnotach. Cała treść nauki chrześcijańskiej winna streszczać się w trzech punktach: w co chrześcijanin ma wierzyć, co umieć i co powinien czynić. Wyjaśniając pierwszy punkt należy mówić o prawdach potrzebnych do wiary pod utratą zbawienia (*necessaria necessitate medii*) i o rzeczach należących do wiary pod obowiązkiem przykazania (*necessaria necessitate praecepti*); w drugim punkcie o wyznaniu wiary, modlitwie, korzystaniu z sakramentów; w trzecim zaś o realizacji tego wszystkiego w życiu praktycznym. Całość treści nauczania winna trwać rok, a najdłużej 2 lata, po czym należy rozpocząć cykl od nowa. Ponadto w każdą niedzielę, poza Wielkanocą, Zielonymi Świątkami, Bożym Narodzeniem, odpustem i innymi dniami, w których przychodzi dużo wiernych, ma być oprócz kazania (*concionem*) lub nauki, zwanej większą (*doctrinam majorem*), także katechizm mniejszy (*catechismus minor*); wiosną i latem w kościele, a zimą w szkole lub innym domu⁹.

Takie są główne rozporządzenia o nauczaniu w czterech diecezjach, których skrawki utworzyły diecezję wigierską i augustowską czyli sejneńską. Owe pisma rozróżniają kilka sposobów nauczania. W 1826 r. biskup augustowski Mikołaj Jan Manugiewicz wyjaśnił, co należy rozumieć przez słowa: katechizm, nauka wyższa i kazanie. Katechizm jest tłumaczeniem modlitwy *Ojcze nasz*, *Zdrowaś*, *Wierzę*, przykazań boskich i kościelnych, sakramentów i artykułów wiary. Celem nauk wyższych jest zastosowanie wiadomości katechetycznych w praktycznym życiu, stąd mówi się o obowiązkach chrześcijańskich, obyczajach, nawróceniu się, pokucie. Wreszcie w kazaniach porusza się obszerniej poszczególne prawdy religijne, cnoty, grzechy¹⁰. Przesyłając tematy nauk na zbliżający się jubileusz tenże biskup zaznaczył, by dziekan „podzielił kazania pomiędzy zdolniejszych kapłanów, nauki zaś między prościejszych” Do „materii kazań” należały między innymi tematy o kłamstwie, nieczystości, pijaństwie, chrzcie, komunii, bierzmowaniu. Do „materii nauk” tematy o artykułach wiary, sakramentach, przykazaniach, kradzieży, spowiedzi, obmowie. Różnica więc między kazaniem i nauką nie polegała na odmienności tematów, ale raczej na sposobie ujęcia treści nauczania. W 1835 r. dziekan olwitski przeprowadził ankietę o pracy księży współdekanalnych; między innymi zapytał, jakiej metody używają w nauczaniu. Odpowiedzi wikariuszów były różne. Jedni stwierdzili, iż stosują metodę katechizmową, inni metodę kazania. Niektórzy posługiwali się obydwoma: w niedzielę na sposób

⁹ *Rozporządzenia i pisma pasterskie za rządów I. O. Xięcia Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa plockiego do diecezji plockiej wydane*. Zebrane i do druku podane t. 1-4. Warszawa 1785 — t. 1 s. 14 n., t. 3 s. 9 n.

¹⁰ Porządek nabożeństw jubileuszowych. [bez daty]. Archiwum Diecezjalne w Łomży (dalej: ADŁ). Akta jubileuszu 1826.

katechizmowy, w święta zaś mówili kazania¹¹. Zagadnienie to wyjaśnia Jougan pisząc, iż treścią nauk katechizmowych jest przystępny wykład wszystkich prawd zawartych w obowiązującym katechizmie diecezjalnym oraz (może być) wytłumaczenie niektórych formułek modlitewnych i najważniejszych pieśni kościelnych. Od kazania różni się katechizm tematem i opracowaniem. Ma on temat wskazany porządkiem pytań i odpowiedzi zawartych w podręczniku katechizmowym. Natomiast kazanie porusza temat szczegółowy i dowolny, zaczerpnięty zazwyczaj z przeczytanego tekstu Pisma św. lub z okoliczności czasu kościelnego¹².

Przypatrzmy się teraz umiejscowieniu nauczania w niedzielnym porządku nabożeństw. W 1804 r. w części wileńskiej, należącej do diecezji wigierskiej, był następujący układ nabożeństw: nieszpory raczej przed świętami i w same święta uroczyste, w zwykłe zaś niedziele i w soboty przed nimi przeważa litania; rano jutrznia, głównie w święta uroczyste, godzinki, różaniec i podczas niego msza przy większej liczbie księży w parafii (binacji nie było), pacierz, katechizacja, aspersion, procesja, suma, kazanie w czasie mszy, po niej lub aż na zakończenie nabożeństwa, suplikacje, Anioł Pański. W tymże czasie w części diecezji łuckiej: nieszpory, a bardzo rzadko litania, jutrznia powszechnie śpiewana, koronka do Trójcy Świętej (jest dużo bractw pod tym wezwaniem), różaniec i podczas nich msza, modlitwy poranne, nauka lub kazanie przed sumą, a tylko w większe uroczystości podczas mszy, aspersion, procesja, suma śpiewana, Anioł Pański. W części diecezji żmudzkiej: nieszpory lub litania, rano jutrznia (szczególnie w święta uroczyste), godzinki, różaniec lub koronka, w tym czasie msza czytana, gdy więcej księży, kazanie, Anioł Pański, rzadko katechizacja przed sumą. Po południu nieszpory i ewentualnie różaniec lub koronka. W części diecezji płockiej: po południu w sobotę i niedzielę litania, a przed świętami i w święta uroczyste nieszpory. Rano godzinki, a w święta uroczyste jutrznia, dalej różaniec lub koronka do Trójcy Świętej, nauka katechizmowa, suma, suplikacje, Anioł Pański¹³.

Każda przeto ze składowych części diecezji wigierskiej i augustowskiej zachowała pewne odrębności i należało ujednoczyć służbę Bożą. W 1803 r. próbował to uczynić biskup Michał Karpowicz (1797-1803). Zwróćmy jedynie uwagę na interesujący nas problem nauczania. Dla jednej parafii polecił rozpoczynać o godzinie dziewiątej katechizm, a podczas sumy wygłaszać naukę. Zaznaczył, iż w zwykłą niedzielę podczas sumy może być nauka lub kazanie, natomiast w święta uroczyste oraz w niedziele

¹¹ Jemielity, jw. s. 259.

¹² Jougan, jw. s. 5 n.

¹³ Porządki nabożeństw z lat 1798-1822 w aktach kilkudziesięciu parafii. ADŁ (np. Choroszcz 1804, Dolistowo 1804).

adwentu i wielkiego postu zawsze kazanie¹⁴. W 1818 r. jego następca biskup Jan Klemens Gołaszewski (1804-1820) nakazał głosić nauki przed sumą i nieszporami. Wkrótce sam stwierdził, że tylko nieliczni proboszczowie wykonali jego polecenie¹⁵. W 1824 r. zabrała w tej sprawie głos Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Poleciała proboszczom, by w każdą niedzielę i święto głosili przed sumą katechizm, a podczas mszy lub po niej „naukę homilijną, to jest nie kazanie z książki, lecz nauki Ewangelii dziennej z przystosowaniem do wytępienia wad, jakie się dają widzieć w parafii i do zaszczepienia cnót chrześcijańskich”¹⁶. Do usiłowań poprzedników nawiązał biskup Manugiewicz (1826-1834). W 1829 r. podał szczegółowy porządek nabożeństw niedzielnych. Między innymi określił, iż zaraz po procesji, a przed sumą kapłan powinien odmówić z ludem modlitwy i wygłosić naukę pastoralną. Jeśli zaś w czasie mszy nie będzie kazania, to po procesji niech odczyta ewangelię i zastosuje jej treść do duchowych potrzeb parafian. Biskup przewidywał kazanie w miastach i w większych parafiach. Po południu przed nieszporami winna odbyć się nauka katechizmowa dla dzieci¹⁷. Rozporządzenie biskupa niecałkowicie wcielono w życie, co wykazały wizytacje z lat 1837-1840 jego następcy biskupa Pawła Straszyńskiego (1837-1847). Z odpowiedzi proboszczów można wyłonić następującą kolejność nabożeństw: w byłej diecezji wileńskiej rzadko odprawiano nieszpory w soboty, godzinki w niedziele, a jutrznię w święta uroczyste, różaniec podczas mszy, gdzie było więcej księży, katechizm, modlitwy poranne, suma, suplikacje, kazanie (niekiedy podczas mszy), Anioł Pański; po południu nieszpory lub litania do Matki Boskiej, Anioł Pański. W byłej diecezji płockiej podobnie, tylko kazanie przed sumą; także w byłej diecezji łuckiej kazanie przed i w czasie sumy¹⁸. Na uwagę zasługuje tu upowszechnienie się nauczania katechizmu. Nie zapomniał o nim i biskup Straszyński w jednobrzmiących dekretach wizytacyjnych dla każdej parafii. O godzinie dziewiątej miał się rozpocząć katechizm dla młodzieży i trwać 30 minut; drugie pół godziny kapłan przeznaczał na odpytanie słuchaczy. Następnie wszyscy odmawiali *Ojcze nasz*, *Zdrowaś*, *Wierzę*, przykazania boskie i kościelne, akty wiary, nadziei, miłości i żalu. Podczas sumy przewidział biskup naukę opartą na przeczytanej ewangelii, a w święta uroczyste kazanie¹⁹.

¹⁴ M. Karpowicz Garbowo 23 IV 1803. ADŁ. Akta wizyty jeneralnej k. 1.

¹⁵ J. K. Gołaszewski do konsystorza. Warszawa 5 V 1819. ADŁ. Miscelanea 1819-1820 k. 49.

¹⁶ A. P. Marciejewski do księży. Urdomin 12 I 1824. ADŁ. Akta dziekańskie Augustów 1824 k. 8.

¹⁷ Jemielity, jw. s. 239.

¹⁸ Porządki nabożeństw z lat 1837-1840 w aktach kilkudziesięciu parafii. ADŁ (np. Płonka 1838, Poświętne 1838).

¹⁹ ADŁ (Wąsosz 1839, Wyszonki 1838 i inne).

Od 1847 do 1863 r. diecezja nie posiadała biskupa; zarządzili administratorzy. Również biskup Konstanty Łubiński (1863-1869) nie ustalił czasu katechizacji i nauk. Na podstawie odpowiedzi wizytacyjnych z 1873 r. można odtworzyć następujący porządek w niedziele: w soboty rzadko litania do Matki Boskiej, rano w święta jutrznia, a w niedziele godzinki, różaniec podczas mszy (gdzie więcej księży), pacierz, katechizm, około godziny jedenastej suma, podczas niej lub po mszy kazanie. Nieszpory bezpośrednio po zakończeniu sumy lub po południu²⁰. Nowy biskup Piotr Paweł Wierzbowski określił wszędzie jednakowy porządek nabożeństw. Między innymi od 9³⁰ do 10 wykład katechizmu, przez następne pół godziny odpytywanie słuchaczy oraz recytacja modlitw, przykazań itd.: *Ojcze nasz*, *Zdrowaś*, *Wierzę*, przykazania boskie i kościelne, 7 sakramentów, 5 warunków pokuty i 7 grzechów głównych. Naukę przewidział w czasie mszy, po *Credo*²¹. Następną wizytację diecezji w 1898 r. przeprowadził biskup Antoni Baranowski (1897-1902). Odpowiedzi proboszczów na ankietę wskazują na taki porządek nabożeństw: w sobotę (często) nieszpory lub litania do Matki Boskiej, w święta jutrznia, a w adwencie i w niedziele godzinki, różaniec, pacierz, suma, suplikacje, kazanie najczęściej po suplikacjach, dalej chrzty, wywody; nieszpory po południu. Zauważamy tutaj brak katechizacji. Wpłynęły na to uprzednie rozporządzenia biskupa Baranowskiego; nakazał katechizować dzieci dwa razy w tygodniu, czym odciążał od tej pracy niedziele²². Biskup ten, podobnie jak i jego następcą Antoni Karaś (1910—1925), nie określili czasu głoszenia nauk. Wszakże w 1899 r. Baranowski w dekretach powizytacyjnych podkreślał, by w niedziele i święta nakazane głosić kazania sposobem katechetycznym (*metodo catechetico*), co pozwoli przedstawić wiernym całość nauki katolickiej²³. Odnośnie do czasu głoszenia nauk panowała rozbieżność nawet w obrębie jednego dekanatu (przed czy po sumie)²⁴.

Przedstawiliśmy przepisy normatywne odnośnie do głoszenia katechizmu i kazań. Zobaczmy, jak to wyglądało w praktyce. Posłużmy się przykładem kilku wybranych parafii. W 1802 r. proboszcz z Ciechanowca pisał, iż we wszystkie niedziele roku kościelnego wykłada naukę chrześcijańską, w święta zaś uroczyste oraz w niedziele adwentu i wielkiego postu głosi kazania; proboszcz z Działkowa stwierdzał, że katechizacja ma miejsce zwłaszcza podczas spowiedzi wielkanocnej, ponadto w inne nie-

²⁰ Porządki nabożeństw z lat 1873 w aktach kilkunastu parafii. ADŁ (np. Balwierzyszki 1873, Bartniki 1873).

²¹ ADŁ Augustów 1873, Bartniki 1873.

²² ADŁ. Porządek nabożeństw. Ankieta z 1898 nr 6, 9, 20.

²³ ADŁ Filipów 1899.

²⁴ Obrady 9 IX 1924. Archiwum Parafialne w Suwałkach. Dekanat suwalski 1919-1933.

dziele, zaś w święta uroczyste i niektóre niedziele mówi kazanie. W 1822 r. w parafii Błogosławieństwo „czasu festów uroczystych miewają się kazania przez księży na to wcześniej zaproszonych, dniami niedzielnymi nauki chrześcijańskie na przemian z wikariuszem w niektórych porach roku sposobem kazań, a w niektórych sposobem nauk katechizmowych większych”; proboszcz w Grajewie „kazania co niedziela sam ludowi opowiada i katechezy daje i w święto uroczyste kazanie według pisma i ewangelii przypadającej na ten dzień” W 1839 r. w parafii Drozdowo proboszcz w niedziele tłumaczy ewangelię sposobem homiletycznym (*modo homilario*) lub porusza jakieś prawdy, zaś w święta uroczyste wyklada ewangelię w formie kazania (*modo concionis*). W 1873 r. w Augustowie proboszcz „w dniach niedzielnych i świątecznych w kazaniach i naukach powstaje głównie przeciw występkom więcej wkorzenionym”²⁵.

Treść nauk katechetycznych określa już sama nazwa. W 1822 r. proboszcz parafii Radziłów zanotował, iż „w naukach mniejszych czyni się rozbiór przykazań boskich, kościelnych, grzechów głównych itd. objaśniając i przekonywując stosownymi tekstami Pisma Świętego”; w parafii Słucz — „nauka mniejsza czyli katechizm z przykazań boskich i kościelnych rozbierając takowe itd.”²⁶ Charakterystyczne jest w tym względzie rozporządzenie biskupa Straszyńskiego z 1842 r. Po zwizytowaniu całej diecezji doszedł do wniosku, iż nie tylko dzieci, ale i dorośli na wioskach nie znają rzeczy koniecznych. Poleciał przeto, aby podczas katechizacji zadawać słuchaczom szczególnie następujące pytania: ile jest osób w Trójcy Świętej, jak nazywa się każda z osób, czy wśród nich któraś jest starsza, która stała się człowiekiem, jak nim się stała, czy Bóg ma ciało podobne człowiekowi, co jest w Najświętszym Sakramencie, czy to samo ciało, które wisiało na krzyżu i krew, która była przelana²⁷. Można przypuszczać, iż na pytania odpowiadały jedynie dzieci, dorośli mogli się krępować. Tak zresztą w swoich rozporządzeniach zalecał czynić biskup płocki Poniatowski²⁸. Metoda pytań i odpowiedzi była powszechnie stosowana, na przykład w 1822 r. ksiądz z Grajewa zaznaczył, iż „katechizm przez pytania czyniłem”; z parafii Jaminy — „w katechizowaniu zachowuje zwyczaj pytania i odpowiedzi” W Płonce ksiądz znajdował się wśród pytanych przebywających w kościele. To nauczanie odbywało się „latem” (Poświętne, Pokojnie), od maja do końca października (Miastkowo). W 1835 r. administrator diecezji S. Choromański określił czas „od kwietnia

²⁵ ADL Ciechanowiec 1802-1804, Dzitkowo 1798-1804, Błogosławieństwo 1822, Grajewo 1822, Drozdowo 1839, Augustów 1873.

²⁶ ADL Radziłów 1822, Słucz 1822.

²⁷ P. Straszyński do księży. Sejny 5 II 1842. Archiwum Parafialne w Wysokie Mazowieckie (dalej: APW). Akta dekanatu tykocińskiego 1837-1844.

²⁸ *Rozporządzenia [...] Poniatowskiego* t. 3 s. 22.

aż do ostatniego dnia miesiąca października” Poleciał też wszystkim księżom stosować ten sposób nauczania, co pozwala przypuszczać istnienie odmiennej praktyki ²⁹.

Treścią kazań były, jak mówiliśmy, tematy bardziej szczegółowe i związane z obchodzoną uroczystością kościelną. Istniał też określony sposób przedstawiania danej prawdy. Oto przykłady z 1822 r.: w parafii Bargłów — „co do kazań sposób zwyczajny w Kościele używa się: naprzód *thema*, po tym *exordium*, dwie propozycje założone dowodzą się, w końcu *epilogus* czyli *peroratio*”; w parafii Radziłów — „w naukach większych czyli kazaniach mówi się rozbiorowo wstęp czyli *exordium*, czyni się w tej materii podział czyli *divisio*, dowodzi się tych dywizji czyli podziału przez *subdivizje* czyli dowody mocniejsze i niemocne, w końcu następuje *epilogus* czyli dokończenie” ³⁰. Tę metodę musieli księża dobrze opanować, gdyż podczas egzaminu przed objęciem probostwa pisali między innymi kazanie; zachowało się kilka tych kazań pisanych z pamięci. Ponadto biskup Straszyński domagał się od wszystkich, by opracowywali kazania adwentowe i wielkopostne oraz nadsyłał je do Sejn. Okazało się, iż przeważnie głosili wikariusze. Wówczas biskup skierował do proboszczów upomnienie, w którym pisał: „Ocknijcie się, nie przez wyręczycieli, nie przez zastępców, zdamy na sądzie Boga z poruczonych nam obowiązków rachunek” ³¹. Do pisania kazań przyczyniła się także sytuacja polityczna kraju, zwłaszcza po powstaniu listopadowym ³².

Listy pasterskie do diecezjan wydawali jedynie biskupi Manugiewicz i Straszyński, i to w okresie wielkiego postu. Na ten okres kościelny i na adwent precyzowali też tematy nauk, na przykład w 1830 r. o sakramencie pokuty, w 1843 r. o śmierci, sądzie, niebie i piekle, w 1847 r. o przekleństwach i przysięgach ³³.

Można przyjąć, iż poza tym wyjątkiem w XIX w. nie było wspólnego programu nauczania dla całej diecezji; oczywiście porównując ze stanem dzisiejszym, planem Wielkiej Nowenny, licznymi listami pasterskimi itd. Z drugiej strony można tego planu dopatrzeć się w ciągłym nawracaniu do prawd katechizmowych, w używaniu tych samych podręczników do kaznodziejstwa. W odpowiedziach wizytacyjnych księża podawali autorów, z których korzystają przy katechizacji i wygłaszaniu kazań. Weźmy dla przykładu sprawozdania z 37 parafii dla lat 1804-1822. Wymieniono

²⁹ S. Choromański do księży. Zambrów 6 III 1835. ADŁ. Dekreta królewskie od 1832 k. 187.

³⁰ ADŁ Bargłów 1822, Radziłów 1822.

³¹ Jemielity, jw. s. 259.

³² Tamże s. 261.

³³ ADŁ. Dyspensy Wielkiego Postu 1824-1903 k. 15; APW. Kursorie dekanatu tykocińskiego 1844-1851.

tam wprowadzie kilkudziesięciu autorów, ale najczęściej podawano *Katechizm Rzymski* oraz nauki katechetyczne i kazania K. Balsama, A. Dobrowolskiego, K. Fabianiego, M. Gaydzińskiego, T. Grodzickiego, P. Kanizjusza, Męcińskiego, Merkatora, W. Rydzewskiego, J. S. Wuykowskiego i kilku innych. Szczególną rolę odgrywał tu *Katechizm Rzymski*. W okresie reformacji obawiano się drukowania tego katechizmu, by nie tworzyć odcieni herezji. Dopiero Sobór Trydencki spowodował wydanie w 1566 r. *Katechizmu dla parochów w Katechizmie Rzymskim*. Przetłumaczono go na wszystkie języki, zwłaszcza gdy w 1761 r. papież Klemens XIII listem okólnym do biskupów podkreślił jego ważność i użyteczność, a za nim — w 1849 r. — papież Pius IX³⁴.

W nauczaniu niedzielnym, w omawianym przez nas okresie, na pierwszy plan wysuwa się katecheza, wyjaśnianie podstawowych prawd wiary zawartych w pacierzu. W innych diecezjach Królestwa Polskiego władza diecezjalna podobnie zalecała nauki katechizmowe. W diecezji kieleckiej (18 I 1867 r.) nakazała głosić sposobem katechizмовym nauki dogmatyczno-moralne; 21 VI 1869 poleciła, by każdy proboszcz co kwartał składał do dziekana sprawozdanie, jakie prawdy katechizmowe w tym czasie objaśniał; 13 V 1890 zobowiązała księży do katechizowania dzieci w świątyni i wygłaszania 45 minutowych nauk katechizмовych na porannym nabożeństwie. W diecezji kujawsko-kaliskiej (29 XI 1878) władza diecezjalna poleciła, by oprócz katechizmu dla młodzieży głosić dla wszystkich nauki katechizmowe po południu; 5 XII 1882 to przypomniała; 18 III 1887 nakazała głosić nauki katechizmowe w miejsce kazań. Kazania zaś jedynie w uroczyste święta. W diecezji płockiej (7 II 1894) biskup zalecił wyklądać szczegółowo katechizm dla starszych, niezależnie od tego i dla dzieci. Podobne rozporządzenia wydano 19 IV 1886 r. w diecezji sandomierskiej³⁵.

Ta metoda nauczania była wówczas wprost konieczna. Bardzo niski odsetek dzieci uczęszczał do szkoły elementarnej — w 1819 r. jeden uczeń przypadał na 166 mieszkańców, w 1829 — na 124, w 1848 — na 67³⁶. W 1860 r. w Królestwie Polskim było 79,2% zupełnych analfabetów, a 17,8% umiało zaledwie czytać³⁷.

Rekolekcje parafialne pojawiają się dopiero pod koniec XIX w., 40-godzinne nabożeństwo w tym czasie zanika, misje odbywają się rzadko, nawet grupowe przygotowanie dzieci do pierwszej spowiedzi ujawnia się wyraziście dopiero w 2 poł. tego stulecia. Poza wychowaniem rodzinnym i środo-

³⁴ J o u g a n, jw. s. 16, 73, 74.

³⁵ Tamże s. 40 n.

³⁶ J. Jedlicki. *Kultura polska w latach 1832-1849*. W: *Historia Polski*. T. 2 (1764-1864). Cz. 3 (1831-1846). Warszawa 1959 s. 183.

³⁷ S. Kieniewicz. *Kultura polska w połowie XIX wieku*. Tamże s. 394.

wiskowym przeciętny katolik w Królestwie słyszał o prawdach wiary jedynie w niedziele i święta. Mógł wszakże te prawdy poznać, gdyż całe nauczanie wokół nich się obracało.

SONNTAGSUNTERRICHT IN DER DIÖZESE SEJNY IM 19. JAHRHUNDERT

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Verfasser stellt den Sonntagsunterricht im Königstum Polen im 19. Jahrhundert auf dem Grund der kirchlichen Diözesen von Wigry (1799-1818) und Augustów oder Sejny (1818-1925) dar. Zu diesem Gebiet wurden Pfarreien aus folgenden Diözesen: Łuck, Płock, Wilno und Żmudź eingeschlossen.

Die Kirchensynoden jeder diesen Diözesen empfahlen den Sonntagsunterricht und besonders den Katechesenunterricht. Die Bischöfe aus Wigry und Augustów bemühten sich, Unterrichtszeit und-weise an den Sonntagen gleichmässig zu machen, indem sie jedoch die Katechese für Kinder und Erwachsenen betonten.

Man unterschied damals drei Unterrichtsformen: Predigt, höheren Unterricht und Katechese. Sehr selten übersandten die Bischöfe ihre Hirtenbriefe, in denen sie auch keine ausführlichen Predigtthemen bezeichneten. Sie folgten vielmehr daraus, dass die Prediger gleiche und ähnliche Prädigerstoffe insbesondere einige Katechismuslehrbücher zu ihren Erläuterungen gebrauchen. Die selben Prediger machten eher auf die Erklärung der sich im Gebet enthaltenen Glaubensartikel aufmerksam. In jedem Sonntag verrichteten sie auch mit dem Volk ihr Gebet zusammen.